

KÓSA LÁSZLÓ

„KÖRNYEZETTÖRTÉNET, TERMÉSZETI KATASZTRÓFÁK, JÁRVÁNYOK” AZ ELTE MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANSZÉK OKTATÁSI PROGRAMJÁBAN

Műhelykonferenciánk sokrétű tematikája tömören fogalmazva így összegezhető: ember és természet kapcsolata. Bármennyire szerteágaznak az egyes előadások témái, mind besorolható ebbe a meghatározásba. Bevezetőmben a Művelődéstörténeti Tanszék oktatási és doktori programjának ide vonatkozó fontos ágazatát tekintem át. Előre engedelmet és megértést kérek, hogy alighanem az átlagnál többet fogok a magam szerepéről beszélni. A dolog természetéből adódik, nem szerénytelenségből. Tanszéktörténeti szempontból van mit áttekinteni, mert ez az igen széles témakör több mint két évtizede folytonosan része a Művelődéstörténeti Tanszék oktató munkájának. Kezdetre megelőzte, hogy — a nemzetközi érdeklődést tetemes késéssel követve — idehaza is nagyobb figyelem fordult az ember és természet kapcsolatának történeti vizsgálata felé.

Legyen szabad néhány önéletrajzi mozzanatot említenem. Történész kollégák bizonyára sokan átélték azt az élményt, amit magam is, hogy ismerkedve levéltári forrásokkal, szembe találták magukat a természeti táj alakulásáról szóló utalásokkal, az emberi munka természetátalakító hatásával, ember és természet konfliktusaival vagy éppen lokális katasztrófatörténetekkel. Az ilyen adatok az én érdeklődésemet csaknem kezdettől lekötötték. Később egy részüket feldolgoztam vagy dokumentumként közöltem, de mégsem a történetkutatás, hanem a néprajz vezetett közelebb a tematikához. Igaz, meglehetősen távolról indulva, a kultúra táji-regionális tagolódását vizsgálva, a tapasztalható különbségek okozói között a természeti adottságok szembevető szerepe ragadta meg figyelmemet.

Viski Károly, Kádár László, Mendöl Tibor és mások néprajz és földrajz háttérrel járó, úttörő tanulmányai gyakoroltak rám hatást és ösztönöztek.¹ A tárgyba vágó első publikációm 1982-ben jelent meg.² Azért kell említenem, mert ez

1 Visky Károly: Etnikai csoportok és vidékek. Bp., 1938.; Kádár László: A magyar ember a magyar tájban. In: A magyar nép. Szerk.: Bartucz Lajos. Bp., 1943. 69–90.; Mendöl Tibor: Ember és táj. In: Néprajzi tanulmányok I. Bp., 1949. 20–29.

2 Kósa László: Ember és táj. Jegyzetek a magyar nép környezetalkító munkájáról. In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Szerk.: Módy György közre működésével Balassa Iván és Ujváry Zoltán. Debrecen, 1982. 15–20.

szolgált belépőmül egy évtizeddel később abba előadás-sorozatba, amelyet R. Várkonyi Ágnes kezdeményezett karunkon „történeti ökológia” cím alatt. Az elnevezést akkoriban többen vitatták, ma is vitatják, pedig pontosan kifejezte az ember és természet viszonyát. Az említett sorozatban három féléven át minden héten más - elsősorban nem ELTÉ-s - előadó tartott előadást a legváltozatosabb tárgyakról. A Művelődéstörténeti Tanszék betársult a szervezésbe. A nagy érdeklődésre tekintettel az elhangzott előadások többsége tanulmányra átdolgozva, kötetbe szerkesztve megjelent és mint tudományos újdonság kedvező szakmai visszhangot váltott ki.³ Előszavát a szerkesztők közösen írták, R. Várkonyi Ágnes elméleti-historiográfiai dolgozata zárta a könyvet. A kötetben a Művelődéstörténeti tanszékot Várkonyi Gábor és magam képviseltük, mindketten a fürdőkultúra múltjával foglalkozó dolgozattal.

Az 1980-as évek végétől törekedtem arra, hogy az ember és természet kapcsolata helyet kapjon órákinálatunkban, de meg kell jegyeznem, hogy ez kezdetben némileg kuriozitásnak tűnt föl az akkoriban a mainál jóval fokozottabb mértékben politikátörténeti tartalmú egyetemi oktatásban. Mint említettem, a történeti ökológiai előadássorozat is újdonság volt a Bölcsészettudományi Karon. Háttérként nem mellőzhető az utalás arra az ismert folyamatra, hogy a hagyományos és nem lebecsülendő múltú természetvédelem Magyarországon egyre inkább társadalmi ügy lett, sőt politikummá vált a természeti környezet állapota. A világviszonylatban jelentkező trendek súlyának nyilvánvaló növekedését aligha kell hangsúlyoznom. Ezek a változások tükröződtek az egyetemen a hallgatói érdeklődésben. A jó értelemben vett társadalmi és tudományos divatokat követve bővült a témakör iránt érdeklők száma. Mind több komolyan környezettudatos hallgatóval találkoztunk, aki szakdolgozati témaválasztásával is tanúsította, nyomatékosította érdeklődését.

R. Várkonyi Ágnes folytatta a történeti ökológiának nevezett tudományterülettel foglalkozást hasonló előadássorozat keretében, elsősorban kora-újkori súlypontokkal. Tanszékként, szervezeti egységként utóbb nem vettünk részt benne. Más formában vittük tovább az ügyet. A Művelődéstörténeti Tanszék órákinálatában 1988 őszén hirdetem meg először az Osztrák-Magyar Monarchia fürdőéletéről szóló speciálkollégiumot. Eredeti célja az volt, hogy a polgári mentalitás és életmód egyik karakteres megvalósulását képviselje oktatásban. A természet és erőforrásai iránt az újkorban megélnékült érdeklődésben a fölvilágosodás, az

3 Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes és Kósa László. Bp., 1993.

ipari forradalom és a modern urbanizáció hatásai nyomán összetett jelenségként alakult ki a modern fürdőélet. Találkozott és összefonódott benne a gyógyulás, roborálódás, tisztálkodás, szórakozás, társasélet. A szabadidő eltöltésének korábban nem ismert formájában mutatkozott meg ember és természet új és sokrétű kapcsolata. Ismétlődően általában minden negyedik szemeszterben került sor erre az előadásra, utoljára 1999 tavaszán. Az érdeklődés illusztrálásaként említem, hogy az első alkalommal mindössze öten jelentkeztek. Köztük kettőnek a fölmenői között egy-egy fürdőbérlő és fürdőorvos akadt, egyikük pedig cseh hallgatóként egyenesen Karlsbadból jött magyar szakra Budapestre. Később az érdeklődés csúcspontján az egyik vizsgaidőszakban 89-en kollokváltak ebből a speciális kollégiumból. Meg kell jegyezni, hogy köztük számosan nem történelem szakos bölcsészek, miután a Művelődéstörténeti Tanszék kurzusainak egy része választható közismereti óraként számukra fölvehető volt. A többszöri előadás és az újabb kutatási eredmények segítettek abban, hogy a gyarapodó anyagból monográfiát írjak, mely 1999-ben jelent meg.⁴ A frankfurti nemzetközi könyvvásárra, ahol Magyarország abban az évben díszvendég volt, egyidejűleg németül is kiadták.⁵ Miután könyv alakban hozzáférhető vált a kurzus, óraként többé nem hirdettem meg. A fürdőkultúrára vonatkozó legfontosabb eredmények azonban bekerültek „Életmód és mentalitás a ‘hosszú’ 19. században Magyarországon 1790–1920” c. két féléves átfogó előadásomba is. Párhuzamosan népszerűek voltak a fürdőtörténeti szakdolgozat-témák, főleg az egyes fürdő- és üdülőhelyek története, a fürdői építkezés, a látogatók társadalmi összetétele, egy muzeológus-hallgató kiállítási forgatókönyvet készített.

Óráink közül ugyancsak folytonos érdeklődés kísérte a természeti katasztrófákkal foglalkozó szemináriumomat. Szintén speciális kollégiumként indult, majd beilleszkedett a 19. századi órák közé. Alapkonceptiója szerint a természeti csapások túlnyomó többségéhez köze van az embernek. Közvetlenül vagy közvetve okozója lehet, illetőleg tevékenysége és magatartása a károkat csökkentheti vagy fokozhatja. Még a légköri (időjárási) eredetű és a tektonikus katasztrófák esetében is így van, melyeknek kiváltó okai függetlenek az embertől, de kártételük nagyságát szintén befolyásolhatja az esetleges bekövetkezésükre történő fölkészülés, elviselésük és a következmények földolgozása a helyreállításra és a várható ismétlődésre tekintettel.

4 Kósa László: Fürdőélet a Monarchiában. Bp., 1999.

5 Kósa László: Badeleben und Kurorte in Österreich-Ungarn. Bp., 1999.

A tradicionálisnak mondható korábbi katasztrófafutató középontjában általában nem az elemzés, hanem az események leírása és a horrorisztikus részletek kaptak figyelmet. Ezzel szemben mi a civilizációs következményekre és hatásokra tettük a hangsúlyt. Például egy pusztító árvíz történetében bekövetkezésének okai, továbbá az emberi és anyagi értékvesztés és a helyreállítás igyekezete érdekelt elsősorban, nem a sokkoló jelenetek, a megdöbbentő vagy megható történetek. A szemináriumi témaválasztás lehetősége kiterjedt a korábbi századokra, de a figyelem elsősorban a 19–20. századra esett, mert a katasztrófákat abban a kontextusban értelmeztük, ami szerint a „hosszú” 19. század Magyarországon az ember és a természet viszonya a korábbi századokhoz képest lényegesen nagyobb mértékben változott. Ugyanakkor a veszedelmesen megbomlott egyensúlyt nagy erőfeszítésekkel többé-kevésbé helyre lehetett állítani, bár tagadhatatlanul elkezdtek újabb problémák, melyek a 20. században váltak igazán láthatóvá, országos vagy helyi gondná. Ismét a vízszabályozásra utalva: a folyókat megfékeztek és hatalmas vízmentesített területeket vontak művelésbe, de a gyakoribb aszály, a kiszáradás, az öntözés szükségessége, a szikesedés és a belvíz újabb nehézségeket vetettek fel.

A katasztrófa-szemináriumon mindig túljelentkezés volt. A második évben három csoportnyi hallgató iratkozott föl egyszerre. Ezután limitáltuk a létszámot. Később, amikor fokozatosan természettörténetté alakult át, valamelyest csökkent az érdeklődés. A szakdolgozati témaválasztás ennek nyomán sokszínűbbé vált, összefüggésben azzal, hogy szélesen értelmeztük a természeti katasztrófa fogalmát. Bekerültek például az országosan pusztító járványok, elsősorban a kolera és a növényi kártevők inváziója is, leginkább a filoxeravész. Számszerűen talán legtöbben „vizes” témát választottak: folyószabályozás, árvíz, ivóvíz, a víz szerepe egy település életében.⁶ Hadd említsem név és cím szerint két egyetemi kollégánk munkáját: Géra Eleonóra: Egészségügy, demográfia és járvány a 19. századi Baranyában /2000/; Dubniczky Zsolt: A Magyar Szent Korona Országai Balneológiai Egyesületének története 1918-ig /2002/. A doktori értekezések közül Beck Tibor pedig a magyar történelem legnagyobb (ennek ellenére szegényes historiográfiájú) mezőgazdasági katasztrófájáról, a filoxeravészről és az állami irányítással lefolyt nagy volumenű szőlőterület-rekonstrukcióról írt elsőként összességében (2003). Műve megjelent önálló könyvként.⁷ Magyar Erzsébet a kiegészít

6 Az 1995–2014 között témavezetéssel hozzám írt és sikeresen megvédett 123 szakdolgozathoz 38 készült a nevezett témakörökből. A szám valószínűleg nem teljes.

7 Beck Tibor: A filoxeravész Magyarországon. Bp., 2005.

zékori Budapest közparkjairól értekezett (2008).⁸ Ebből a kiemelkedően gazdag tartalmú kéziratból eddig csak részletek láttak napvilágot. A művelődéstörténeti programban jelenleg is készülnek disszertációk a szélesebben leírt tárgykörből. Boa Krisztina a 19. századi éghajlati kilengéseket és következményeiket kutatja. Eredményeinek részleteit már előzetesen publikálta. Bozó Bence a 19. századi Magyarország ivóvíz-problémáinak vizsgálatát végzi.

Hadd említsek még néhány példát. Megjelent Gönczi Ambrus eredetileg szakdolgozatnak készült, a tárgyat elsőként földolgozó tanulmánya az utolsó nagyobb kolerajárvány (1892/93) budapesti történetéről.⁹ Sőt eredetileg szemináriumi dolgozatnak íródott, azután levéltári anyag föltárásával bővült és érett publikációvá tanszéki kollégánk, Ablonczy Balázs a 19. század elején Debrecenben pusztító tüzvészekről szóló dolgozata.¹⁰ Repertoárunkba beletartozik, hogy ismétlődően biztosítottunk helyet orvostörténeti, egészségügy-történeti tárgyú szakdolgozatoknak és doktori értekezéseknek. A művelődéstörténeti programban a magyarországi seborvoslásról írta és sikeresen megvédte értekezését Simon Katalin. A mű könyv alakban napvilágot látott.¹¹ A természeti környezet történetének bővülő körébe további számos téma tartozik bele, melyek a szemináriumokon szerepelnek, itt csak néhányat említek közülük: erdő, földrésznövényvilág nem őshonos hasznos növények elterjedése, díszkertek, városi parkok stb.

Nem hiányozhat áttekintésünkből a Fábri Anna tanárnő kezdeményezésére 2007-ben szervezett konferencia, amely irodalomtörténeti háttérrel az egyik legnagyobb múltú kultúrtörténeti jelenséggel, a kerttel, mint jelképpel foglalkozott. Interdiszciplináris jelleggel, külső előadók fölkérésével a városligeti Vajdahunyad várában, a Mezőgazdasági Múzeum vendégszeretetéét élvezve került sor rá. Nagyon jó visszhangot váltott ki.

Az osztott képzés szűkítette lehetőségeinket. Megszűnt a „Magyar művelődéstörténet” program, melyben tanegységként állandó helye volt az ember és természet viszonyát tárgyaló óráknak. Maradt egy választható szeminárium és

8 Magyar Erzsébet: „Társalkodó kertek, promenádok, mulató- és népkertek”. A Habsburg Monarchia közparkjai: magánkertek és városi parkok Budapest társas életében (1870–1918). (Kitekintésel Bécsre, Prágára és Zágrábra). 2008. Kézirat az ELTE Művelődéstörténeti tanszékén.

9 Gönczi Ambrus: Az 1892-93. évi kolerajárvány Budapesten. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XXXIII. k. Bp., 2007. 113–135.

10 Ablonczy Balázs: Lángok között. Az 1802-es és az 1811-es debreceni tüzvész történetéről. In: A Déri Múzeum 1995–1996. évi évkönyve. Debrecen, 1998. 191–211.

11 Simon Katalin: Sebészet és sebészorvosok Magyarországon. (1686–1848). Bp., 2013.

fontosabb vonatkozásait próbáltam beépíteni az előbb említett, két féléves előadásomba (Életmód és mentalitás a „hosszú” 19. században Magyarországon 1790–1920). Ez a kurzus a '90-es évek végétől szerepelt a Művelődéstörténeti Tanszék órái között. Időközben a legfontosabb fejezetei tömörítve bekerültek az 1998–2006 között hat kiadásban, illetőleg utányomásban és angol változatban is megjelent Magyar művelődéstörténet című, tankönyvként is használatos nyolcszerzős műbe.¹² Közös munkánkat tervezve, az anyagi műveltségről és a mindennapi életről író szerzőtársaimtól minden korszakot illetően, mint egyik fontos szempont kidolgozását kértem az ember és a természet viszonyának bemutatását. Ahogy a fentiekből kiderült, a doktori képzésben is helyet biztosítunk a természettörténeti szemináriumnak és a vonatkozó historiográfiának.

Végül közvetve ide tartozik, mert az egyetemi órákhoz kapcsolódó kutatások eredményei hozzájárultak, hogy miután a Magyar Tudományos Akadémia megtisztelt rendes tagjává választással, székfoglalómat 2007-ben „Természeti katasztrófák és civilizációs következményeik Magyarországon a 19. században” címmel tartottam meg. Először folyóiratban, majd újabb kiadásban önálló füzet formájában látott napvilágot.¹³

Tudatosan személyes áttekintésem annak kiemelésével teljes, hogy a tanszéken a témakört a továbbiakban elsősorban Géra Eleonóra tanárnő gondolja, ő vette és veszi át tőlem, így továbbra is képviselve van az alap- és mesterképzésben, valamint a doktori programban.

Végezetül ismét meghívónkra pillantva, a mostanihoz a hasonló doktorandusz műhelykonferenciákkal összevetve, azokat természetesen nem leminősítve, megállapítható, hogy többnyire tág, olykor parttalan tematikájuktól különbözően sikerült közelebbről körülhatárolható tematikus előadásorozatot összeállítani. Sorainkat kiegészítve, ezért vontunk be más programok hallgatóiból és a mester szakosok közül kollégákat. Örülünk, hogy jelentkeztek, illetőleg elfogadták fölkérésünket. Köszönet érte mindazoknak, akik a rendezésben és szervezésben részt vettek.

12 Magyar művelődéstörténet. Szerk.: Kósa László. 3. javított és bővített kiadás. Bp., 2006.; Cultural History of Hungary I-II. Bp., 1999–2000.

13 Kósa László: Természeti csapások és civilizációs következményeik a 19. században Magyarországon. Bp., 2014.